

MOĞOL ATASÖZLERİ

Bülent GÜL*

Özet: Bu çalışmada Türkiye'de pek bilinmeyen Moğol Atasözleri üzerinde durulmuştur. Eski Türk şiiri ve Moğol atasözlerinde görülen yapı benzerlikleri hakkında bilgi verilmiştir. Eski Türk şiiri ve atasözleri ile Moğol atasözlerinde görülen özellikle baş uyak denilen sistemin benzerliği üzerinde durulmuştur. Türk şiirinde görülen baş uyak ve aliterasyon sisteminin atasözlerinde de görülmesi, Türk nazımının başlangıcında atasözlerinin önemini göstermektedir. Çalışmada Moğol atasözleri Türkçe'ye çevrilmiştir ve Moğol düşünce yapısı gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğol Atasözleri, eski Türk şiiri, Moğolistan, Altayistik.

Zusammenfassung: In dieser Arbeit habe ich die mongolische Sprichwörter, die in der türkischen Sprache nicht bekannt sind, untersucht. Nebenbei habe ich versucht sowohl Informationen über die alttürkischen Poesie und Sprichwörter, als auch noch über die mongolische Sprichwörter zu geben, diese beiden Aspekte miteinander zu vergleichen und hauptsächlich im Bereich der Stabreim sie kontrastiv zu deklinieren. Der Stabreim und Alliterasyon, die in der türkischen Sprichwörter auch vorkommen oder zu sehen sind, beweisen den Wert der Sprichwörter in der türkischen Poesie.

In dieser Arbeit habe ich noch die mongolische Sprichwörter ins türkische übersetzt und somit die Absicht vertreten die mongolische Verstellung- oder Gedenkensystem zu zeigen.

Schlüsselwörter: Mongolische Sprichwörter, Altürkische Poesie, Mongolei, Altaistische.

I. Giriş

Uzun denemeler sonucunda kültürel öğelerle birleşerek, dilden dile dolaşan ve kalıplaşan özlü sözlere atasözü denilmektedir. Atasözleri bir milletin kültürünü de en iyi tanıtan ürünlerdir. Moğol düşünce tarzını, yaşamını, kısacası kültürünü bize anlatan atasözlerine Moğolca'da *züür tsetsen üg* denilmektedir. Tarih boyunca aynı coğrafyada yaşamış, kültürel yönden birbirlerini etkilemiş olan Türkler ve Moğollar arasındaki ilişkiyi anlayabilmenin en iyi yollarından biri de, atasözlerinin karşılaştırılmasıdır. Türk ve Moğol atasözleri arasındaki ortaklıklar konusu da inceleme alanımız içinde yer almaktadır. İleride bu konu halkbilimciler tarafından en ince ayrıntısına kadar incelenmelidir.

Türk ve Moğol atasözleri karşılaştırıldığında yapı bakımından da büyük benzerliklerin olduğu görülecektir. Sözlü kültür ürünlerinden atasözlerinin unutulmaması kalıplaşmış sözlere ve uyaklara bağlıdır. Atasözleri, uyaklar ve ritim sayesinde dilden dile geçer. Türk atasözlerini inceleyen araştırmacılara göre, Türk

* Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi.

şiiirinin oluşmasında atasözlerinin önemli bir etken olduğunu söylemek yanlış olmaz (Bkz. Zieme 1985: 283-284; Tekin 1986: 6; Barutcu Özönder 1991: 75; 2002: 480). Türk atasözlerinde görülen baş uyak aynı şekilde eski Türk şiirinde de görülmektedir. Eski Moğol atasözleri ve şiirinde de aynı özelliklerle karşılaşırız. Aynı coğrafyada yüzyıllarca beraber yaşamış olan Türkler ve Moğolların atasözlerinde ve şiirlerinde benzerliklerin olması, etkileşimlerin olması normal görünmektedir. Eski Türk şiirinde baş uyaklı şiir geleneğinin yanında, serbest şiir ve son uyaklı gramer aliterasyonlu şiir örneklerine de rastlıyoruz (Bkz. Ş. Tekin 1965; Barutcu Özönder 1991).

Bu şiir geleneklerinin ne zaman kullanıldığı, nasıl bir gelişim izlediği ve bugün hangi Türk boylarında hangi şiir geleneğinin yaşadığı da araştırmacıların çözmesi gereken sorulardır. Bu şiir geleneklerinin hangi dilbilimsel dönemlerde nasıl gelişme gösterdiği ve Türk dünyası atasözleri içinde hangi geleneklerin yaşadığı ayrı bir araştırma konusu olacaktır. Türk dünyası atasözleri içinde de baş uyaklı atasözlerinin olduğunu biliyoruz. Özellikle Altay Türklerinin atasözlerinde baş uyak görülmektedir (Bkz. Dilek 1996:107). Ancak inceleme alanımız Moğol atasözleri olduğu için, Türk dünyası atasözleri çalışma alanımızın dışında yer almıştır.

II. Eski Türk Atasözleri ile Moğol Atasözleri Arasındaki Yapı Benzerlikleri:

Sözlü kültür ürünleri olan atasözleri, yüzyıllar boyunca edinilen denemeler ve bilgiler sonucunda kabul gören ve dilden dile dolaşarak kalıplaşan sözlerdir. Sözlü kültür ürününün hafızalarda tutulabilmesi de bu kalıplara ve ritme bağlıdır:

“Birincil sözlü kültürlerde özenle incelenmiş bir düşünceyi koruyup anımsama sorununa geçerli çözüm, belleğe yardımcı olan, ağızdan çıkmaya hazır düşünce biçimleri kullanmaktır. Düşüncenin ritmik, dengeli tekrarları ya da antitezleriyle, kelimelerdeki ünsüz ve ünlü seslerin uyumuyla, sıfatlar ve başka kalıpsal ifadelerle akması, herkesin sık duyup kolaylıkla hatırladığı, kolay hatırlanacak şekilde biçimlenmiş atasözlerinden oluşması ve belli izleklere yerleştirilmesi (örneğin toplantı, yemek, düello, kahramanın “yardımcısı” vb.) gerekir” (Ong 1999: 49).

Sözlü kültür ürünlerinin yüzyıllarca dilden dile dolaşabilmesi, hafızalarda tutulabilmesi bu ürünlerde kullanılan ve ritmi sağlayan kalıp ifadelerle ve sanatlara bağlıdır. Örneğin, âşık geleneği içinde yer alan âşıkların söyledikleri türkülerini belli bir süre sonra yeniden söylerken aynen hatırlayamamaları ve bazı kelimeleri değiştirerek söylemeleri sözlü kültürün etkisidir. Ancak bu türkülerde değişmeyen özellik kalıplar ve ritmdir.

Ong’a göre “uzun süreli ve sözlü temele dayalı düşünce, şiir kalıbına girmese bile ritm ağırlıklıdır; çünkü ritm, bedensel ritm de dahil, anımsamayı kolaylaştırır” (1999: 50). Eski Türk şiiri ve atasözlerinde anımsamayı kolaylaştırmak için

aliterasyon ve uyak kullanılmıştır. Aliterasyon, ‘benzer seslerin, kelimelerin çeşitli yerlerde kullanılmasıdır. Uygur şiirinin temel nazım birliği olan dörtlüklerdeki şekline, kıt’a veya dörtlük aliterasyonu diyoruz. Kıt’a aliterasyonu, mısraların başındaki ilk kelimenin ilk sesinin dört mısradan her birinin ilk kelimesinin başında aynen tekrar edilmesidir” (Ş. Tekin 1965:28). Kültürün sözlü aktarıldığı dönemlerde aliterasyon iç ahenk ve müzikaliteyi yarattığı için öğrenmeyi ve hatırda tutmayı da kolaylaştırıcı bir özellik taşımaktadır

Talat Tekin’e göre de, Türk nesrinde ve sözlü kültür ürünlerinde görülen aliterasyonlar, koşutluklar Türk nazımının oluşmasında etkili olmuştur:

“Orhon yazıtları dilinde görülen artistik nesir öğeleri (alliterasyonlu kelime koşmaları, koşut ibare ve cümleler, baş uyak ve son uyak) aslında nazma ait, ritmik öğelerdir. Deyimler ve atasözleri gibi çarpıcı ve etkili olması gereken özlü anlatım ürünleri için Türk halkının baştan beri bu ritmik öğelere başvurmuş olduğu anlaşılıyor. Türk nazımının ne zaman oluştuğunu bilemeyiz ama nasıl oluştuğunu söyleyebiliriz. Türk halk edebiyatının en eski anonim ürünlerinden olan atasözleri Türk nazımının oluşumu sorununu aydınlatacak niteliktedir. Kâşgarlı Mahmud’un XI. yüzyılda tespit ettiği, fakat oluşumları hiç şüphesiz çok daha eski çağlara giden atasözlerinin bir kısmı, bilindiği gibi, ibare veya cümle sonu uyaklıdır...” (Tekin 1986: 6).

Sema Barutçu Özönder’e göre “Eski Türk şiirinin ‘değişmeyen, kasıtlı ve gerekli unsuru’ alliterasyondur. Alliterasyona bağlı olarak çıkan ‘baş kafiye’ Maniheist ve Buddhist çevre şiirlerinde (a) V (okal)-alliterasyonu, (b) K (onson) alliterasyonu, (c) KV-alliterasyonu olarak görünür” (Bkz. 1991: 76-78; 2002: 480). Ayrıca “Muhtemelen Türk ata sözleri, orijinal fallarla birlikte Türk şiirinin oluşumuna kaynaklık etmişlerdir. Türk şiirinin genel nazım birimi sayılan dörtlükler de iki beyitin birleşmesinden ortaya çıkmışlardır” (Barutçu Özönder 2002: 480). İleride verilen örneklerde görüleceği üzere aliterasyon, Türk ve Moğol atasözlerinde ses uyumunu sağlayan ve sıkça kullanılan bir sanattır.

Eski Türk şiiri örnekleri ile Divan’da yer alan halk edebiyatı ürünlerini karşılaştıran Talat Tekin, Türk nazımında iki geleneğin bulunduğunu öne sürmektedir:

“Arat’ın derleyip yayınlamış olduğu eski Türk (Maniheist ve Budist Uygur) şiiri örnekleri ile Kâşgarlı Mahmud’un sözlüğündeki Türk halk şiiri örnekleri karşılaştırılırsa, eski Türk nazımında iki ayrı geleneğin bulunduğu yargısına varılabilir. Bunlardan biri, Moğol şiirinde de görülen, baş uyaklı veya dize başı uyaklı şiir geleneği, öbürü de Divan’daki halk şiiri örneklerinde görülen ve günümüze kadar süregelen son uyaklı veya dize sonu uyaklı şiir geleneğidir. Bazı araştırmacılar baş uyaklı şiir geleneğinin aslî ve daha eski olduğunu, son uyaklı şiir geleneğinin ise

Türk nazmında Arap-Fars şiirinin etkisiyle daha sonra belirildiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak en eski Türk nazmında dize sonlarında uyak bulunmadığı görüşüne katılmak zordur” (Tekin 1986: 7).

Osman Fikri Sertkaya da Türk nazmında görülen baş uyak konusunda şunları söylemektedir:

“Metinlerde kafiye satır başındadır. Eğer “baş kafiye” bir ünlü (vokal) olursa, bu ses aynen tekrarlanır. a/a/a/a, i/i/i/i gibi. a ~ e, ı ~ i, o ~ u ve ö ~ ü değişiklikleri mühim değildir. Çünkü “baş kafiye” göz içindir. Baş kafiye bir ünsüz (konsonant) olursa, o zaman ünsüzden sonra gelen ünlü de aynen tekrarlanır. ba/ba/ba/ba, çe/çe/çe/çe vs. gibi. Pek az örnekte ünsüzden sonra gelen ünlünün değişik olduğu görülmektedir. Bu değişiklik de kafiye sistemini bozmayan istisnalar olarak kabul edilmelidir” (Sertkaya 1986: 43).

Sertkaya’ya göre baş uyak göz içindir. Ancak Sema Barutcu Özönder, baş uyaklı şiirlerde görülen bazı düzensizliklerin sebeplerinin farklı olduğunu, baş uyak’ın göz için olmadığını, kulak için olduğunu düşünmektedir (Bkz. Barutcu Özönder 1991 ve 2002).

“Bu tür düzensizliklerin sebebini, baş kafiyenin ‘göz için’ olmasına bağlayanlar vardır. Ancak, yazısız dönemlerden kaldığı kesin olan, fakat Eski Türkçenin geç dönemlerinde tespit edilmiş Türk ata sözleri, *boy boylamalsoy soylamaların* bir kısmını hâlâ şiir düzeninde saklayabilen Dede Korkut Hikâyeleri gibi orijinal ürünlerde de baş kafiyenin bulunması, kökende baş kafiyenin ‘kulak için’ olması gerektiğini söylemektedir. Aslında, başlangıçtan itibaren birbirine nitelikçe yakın sayılan ünlülerin baş kafiyeli şiirlerde aynı dörtlük içinde düzensiz olarak yer almaları ne kadar ‘göz için’ önemli olmamışsa, muhtemelen kulak için de o kadar çok önemli olmamış olmalıdır. Böyle bir ilişkiyi kurmada, Türk runik alfabesinin ünlü harflerinin karşıladığı fonemik değerler de yardımcı olabilir. Öte yandan düzensiz baş kafiyeli şiirler olarak nitelenen bu tür şiirlerin kendi içlerinde bir baş kafiye düzeninin kurulduğu da dikkati çekmektedir” (2002: 481; Örnekler için bkz. 1991).

Görüldüğü üzere baş uyak eski Türk nazmında görülen önemli özelliklerdendir. Ancak eski Türk şiiri örneklerine bakıldığında, örneklerin hepsinde de bu özelliği görmek mümkün değildir (Krş. Zieme 1991; Arat 1991). Eski Türk şiirinde görülen aliterasyon ve baş uyak özellikleri hakkında R. R. Arat’ın (1991); Ş. Tekin’in (1965); Barutcu Özönder’in (1991) ve Zieme’nin (1991) çalışmaları konuyu aydınlatıcı niteliktedir. Aliterasyonlar sadece şiirde değil, bilmecelerde de görülmektedir. A. Tietze’nin yayımlamış olduğu Codex Cumanicus’taki bilmecelerde aliterasyon sanatı bulunmaktadır (Tietze 1966).

Gerhard Doerfer'in (1996) *Zur Typologie Türkischer und Mongolischer Sprichwörter* adlı bildirisinde Türk ve Moğol atasözleri karşılaştırılmış ve yapı özellikleri ortaya çıkarılmıştır. Ancak Doerfer, kıta aliterasyonunun Türkçeye Moğolcadan geçmiş olduğunu ileri sürmektedir (1996: 126). *Fundamenta*'daki yazısında da aynı görüşleri ileri süren Doerfer'e, Şinasi Tekin 1965'deki yazısında cevap vermiş ve şu görüşü ileri sürmüştür:

"Moğol şiirinin husûsiyetleri de aşağı-yukarı uygur şiirindekilerle aynıdır. G. Doerfer'in yaptığı gibi, bunların moğollardan uyuğurlara geçtiğini iddia etmek, yukarıda bahsettiğimiz tarihî gerçekler yüzünden, imkânsız, en azından ispat edilemeyecek, mesnetsiz bir nazariyedir. Aynı şekilde aksini iddia etmek de yersizdir. Geriye 'ortak menşe' keyfiyeti kalıyor ki, bence akla en yakın olanı da budur, çünkü akrabâ dil olmaları dolayısıyla, türkçe için yukarıda söylenen hususiyetler aş. yu. Moğolca için de söylenebilir" (Ş. Tekin 1965: 65-66).

Peter Zieme'ye göre de Uyuğurlardaki baş uyak ve aliterasyonlu Budist şiir örneklerindeki prensipler, Yüan zamanında ve daha sonraki Moğol dönemlerinde yazılmış olan şiirlerle paralellik göstermektedir:

"Chronologisch, typologisch und inhaltlich gelten als nächste Parallelen zur buddh. Stabreimdichtung der Uiguren die nach denselben oder ähnlichen Prinzipien gebauten buddh. Verstexte der Mongolen der Yuan-Zeit sowie späterer Perioden" (Zieme 1991: 39).

Tarihî kaynak olan ve Moğollarla ilgili en önemli bilgileri ihtiva eden *Moğolların Gizli Tarihi* (MNT) adlı eserin bir çok yerinde manzum kısımlar bulunmaktadır. Cengiz Han'ın muhafızları için söylediği uzun bir şiirden küçük bir bölümü aşağıda verilmiştir. Görüleceği üzere şiirde baş uyak kullanılmıştır:

"Odtoi şönö Ord geriin min' Orçimd xevtej Ölgi devşgeriin min' Ömög bolj Öçüüxen biyeiin min' Tüşig bolj Öndör suurind Xürgesen Ölziit buyant xevtüül min'!"	"Yıldızlı gecelerde, Benim saray evimin Etrafında bekleyerek Korkudan uzak tutan Mutlu gece muhafızlarım, Beni yüksek mevkie Çıkaran siz oldunuz !"
---	---

(Temir 1995: 155).

(MNT 1990: 203-204)

Eski Türk ve eski Moğol şiirinde görülen baş uyak Moğol atasözlerinde de görülmektedir. Ayrıca Arat'ın Eski Türk Şiiri adlı eserinde incelediği eski Türk atasözlerinde de baş uyak görülmektedir. Berlin Turfan yazmaları T II Y 19 numaralı

tıp metninde 14 atasözü yer almaktadır. Arat'ın yayımladığı ve daha sonra Zieme'nin de incelediği (Zieme 1991) bu atasözlerinin özellikleri konusunda Arat şunları söylemektedir: “Bu 14 ata-sözünden 4 tânesi ikişer mısralık beyitler hâlinde olup, üçünün başı ve sonu kafiyelidir” (Arat 1991: 272). Arat'ın burada belirttiği üzere eski Türk atasözlerinde nazım özellikleri görülmektedir (Ayrıca bkz. Barutcu Özönder 1991: 78). Aşağıda verdiğimiz Eski Türk atasözlerinde görüleceği üzere, bu atasözlerinde baş uyak'a dikkat edilmiştir:

buyanlıy kişi burxanlar birlä tüz ärür
buyansız kişi boq baqır birlä tüz ärür (Zieme 1991: 343)

ärdämlig kişi ärtni birlä tüz ol
ärdämsiz kişi ätüük içintäki ulyaq birlä tüz ol (Zieme 1991: 343)

bägimsinmäyüük bæg bolsar
bältir sayu bälgü salar (Zieme 1991: 344)

ölgüm bar ärsär tirilgäy tip saqnur-män
öçgüm bar ärsär tamütgäy tip saqnur-män (Zieme 1991: 344)

yaymur yağsa qapıy bolsun yapınıyü käreğäk
yavuz kişi yaqın kälsä abınıyü käreğäk (Arat 1991: 273).

Moğol şiirinde görülen baş uyak, Moğol atasözlerinde de görülmektedir. Bu bakımdan Moğol atasözleri ile eski Türk atasözleri arasında ortak özellikler görülmektedir. İleride vereceğimiz örneklerde de görüleceği üzere Moğol atasözlerinin çoğunluğu beyitler hâlinindedir. Sözlü kültürün ürünleri olan bu atasözlerinin hafızalarda tutulabilmesi amacıyla çeşitli sanatlardan yararlanılmıştır. İşte hem Türk hem de Moğol atasözlerinde *baş uyak*, *son uyak*, *redifler*, *ses ve kelime benzerlikleri* gibi özelliklerle bu ahenk ve kalıplaşma sağlanmıştır.

Anlamın yanında yapının da önem taşıdığı Moğol atasözlerinde *tolgoi xolbon* ve *süül darj* denilen başta ve sondaki ses ve kelime benzerlikleri önem taşımaktadır (Bkz. Zayabaatar 1999: 3). *Tolgoi xolbon* atasözünü oluşturan mısraların ilk kelimelerindeki seslerin benzerliğini, *süül darj* ise mısraların sonundaki kelimelerin aynı olmasını gerektirmektedir. İleride örnek olarak verilen Moğol atasözleri incelendiğinde de görüleceği üzere *Tolgoi xolbon*, eski Türk şiirinde ve atasözlerinde görülen baş uyak'ın özelliklerini taşımaktadır. Yani, baş uyak bir ünlü olursa, bu ses aynen tekrarlanır. a ~ e, ı ~ i, o ~ u ve ö ~ ü değişiklikleri önem taşımamakta, aynı ses kabul edilmektedir. Baş uyak bir ünsüz olursa, o zaman ünsüzden sonra gelen ünlü de aynen tekrarlanır.

Uxaan dalai nomoos extei
Usan dalai bulgaas extei.
Akul denizi kitaptan,
Su denizi de kaynağından (küçük çaydan) başlar.

Büsgüi xünd arxi zoxixgüi
Büdüün güünd emeel zoxixgüi.
Bayanlara içki yakışmaz
Semiz kısrağa eyer yakışmaz.

Belgiin morını şüdiig üzdeggüi
Bergeni orıg söxöj xardaggüi.
Hediye atın dişlerine bakılmaz
Gelinin yatağına bakılmaz.

Bosoo giicing zoçloxod berx
Busgadag moriig unaxad berx.
Ayaktaki misafire ikram etmek zordur
Huysuz ata binmek zordur.

Tolgoi xolbon ve süül darj, atasözlerine şiirsel bir ahenk kazandırmaktadır. *Tolgoi xolbon ve süül darj*'in bulunmadığı Moğol atasözleri de ileride vereceğimiz örneklerde görülecektir. *Tolgoi xolbon*'un olmadığı atasözlerinde, dize sonlarında aynı kelimelerle yani rediflerle (*süül darj*) ahengin sağlandığını görüyoruz.

Gantsaaraa baixad biyee şinj
Oluulaa baixad ügee şinj.
Yalnızken kendine dikkat,
Topluyken sözüne dikkat.

Ses uyumunun önemli unsuru uyaklarla birlikte ses ve kelime tekrarları yardımıyla da ahengin sağlandığını görüyoruz:

Buruu sanaatai xüni dotor bul xar çuluu
Saixan sanaatai xüni dotor sar naran.
Kötü düşünceli insanın içinde büyük kara taş
İyi düşünceli insanın içinde güneş ve ay vardır.

III. Anlam Yönünden Türk ve Moğol Atasözlerinin Karşılaştırılması

Atasözleri her milletin kültürel değerlerini ve düşünüşünü gösterir. Bu çalışmada Türk ve Moğol atasözlerini kültürel ve anlam yönünden de karşılaştırmanın faydalı olacağı düşünüldü. Ancak, Türk ve Moğol atasözlerinin hepsinin karşılaştırılması ile daha kesin sonuçlara ulaşılabilir. İncelenen atasözleri içinde ortak düşünüşe ait olanlarından bazıları aşağıda verilmiştir:

İx med
Baga yar'.
(Çok bil, az konuş)
= TTü. (Türkiye Türkçesi) Az söyle, çok dinle (Aksoy 1978: 154).
İki dinle (bin işit) bir söyle (Aksoy 1978: 267).

Tsöön xel
İx bod.
(Az konuş,
Çok düşün)
= TTü. Az söyle, çok dinle (Aksoy 1978: 154).
İki dinle (bin işit) bir söyle (Aksoy 1978: 267).

Xelsen üg möngö
Xeleeğüi üg alt.
(Söylenen söz gümüş,
Söylenilmemiş söz altındır)
= TTü. Söz gümüşse, sükût altındır (Aksoy 1978: 350).

Doloo xemj neg ogtol.
(Yedi ölç, bir doğra)
= TTü. İki (dokuz) ölç, bir biç (Aksoy 1978: 268)

Duslıg xuraaval
Dalai bolno.
(Damla birikince,
Deniz olur)
= TTü. Damlaya damlaya göl olur, (aka aka sel olur) (Aksoy 1978: 196).

Duulsniğ xuraaval
Erdem bolno.
(Duyduğunu biriktirirsen,
Erdem (bilgi) olur)

= Krş. TTü. Damlaya damlaya göl olur, (aka aka sel olur) (Aksoy 1978: 196).

Zöv bolood ünün üg
Xurts xutgatai adil.
(Doğru ve gerçek söz
Keskin bıçakla ayındır)

= Krş. TTü. Söz var, dağa çıkarır; söz var, dağdan indirir (Aksoy 1978: 350).

Gants gazar suusan tsetsnees¹
Gazar bür yavsan teneg deer.
(Sabit bir yerde oturan akıllıdan
Her yeri gezen deli üstündür)

= TTü. Yatan (yatar) arslandan, (kurttan) gezen (yeler) tilki yeğdir (iyidir) (Aksoy 1978: 378).

Çok yaşayan (okuyan) bilmez, çok gezen bilir (Aksoy 1978: 193).

Xevtsen xün xeel avna
Yavsan noxoi yas zuuna.
(Yatan insan göbekli olur,
Giden köpek kemik ısırır/bulur)

= TTü. Yatan (yatar) arslandan, (kurttan) gezen (yeler) tilki yeğdir (iyidir) (Aksoy 1978: 378).

Çok yaşayan (okuyan) bilmez, çok gezen bilir (Aksoy 1978: 193).

Duudax neriig aav eej ögdög
Duursax aldrıg ööröö oldog.
(Çağrılacak ismi anne baba verir
Hatırlanacak şöhreti kendin bulursun)

= Krş. TTü. Yiğit lâkabiyle anılır (Aksoy 1978: 285).

Buruu zamaar budaa teevel
Butsaxdaa şoroo teene.
(Yanlış yoldan pirinç taşırsan
Dönerken toprak taşırsın)

¹ Bu atasözü halk arasında kısaltılarak da söylenmektedir:
Suusan tsetsnees
Yavsan teneg deer"
"Oturan akıllıdan gezen deli üstündür".

= TTü. Dimyat'a pirince giderken, evdeki bulgurdan oldu (Yutbaşı 1994: 11).

Zuun tögrögtei baisnaas

Zuun naiztai bai.

(*Yüz paran olacağına*

Yüz arkadaşın bulunsun)

= Krş. TTü. Ev alma komşu al (Aksoy 1978: 233).

Arkadaş paradan daha pahalıdır/değerlidir (Yutbaşı 1994: 80).

Çix xudalç

Nud ünenç.

(*Kulak yalancı,*

Göz sadık)

= Krş. TTü. Duyduğuna değil, gördüğüne inan.

Belgiin morini şüdiig üzdeggüi

Bergenii orıg söxöj xardaggiüi.

(*Hediye atın dişlerine bakılmaz*

Gelinin yatağına bakılmaz)

= TTü. Bahşış atın dişine bakılmaz (Aksoy 1978: 157)

IV. Konularına Göre Moğol Atasözleri²

Moğol atasözlerini belli başlı konular çerçevesinde ayırmanın faydalı olacağı düşünülüyor. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, burda yapılan gruplandırma eldeki atasözlerine göre yapılmıştır. Moğol atasözlerinin tam bir sınıflandırılmasının yapılabilmesi için bütün Moğol atasözlerinin incelenmesi gerekmektedir. Çalışmada tekrara düşmemek ve teferruata girmemek için, birkaç konu içinde değerlendirilebilecek atasözleri sadece bir gurubun içine alınmıştır.

IV. 1. Bilgi Üzerine Söylenmiş Atasözleri

Moğollarda da Türklerde olduğu gibi bilgi ve bilgili insan üzerine söylenmiş çok fazla atasözü bulunmaktadır. Bu atasözlerinde bilginin insan hayatındaki, insanî ilişkilerdeki ve devlet düzeni içindeki önemi vurgulanmaktadır:

Uxaan dalai nomoos extei

Usan dalai bulgaas extei.

Akıl denizi kitaptan başlar,

Su denizi de kaynağından (küçük çaydan) başlar.

² Moğol atasözlerinin Türkçe'ye çevirisi yapılırken anlamın daha iyi anlaşılabilmesi için serbest çeviri yapılmasına dikkat edilmiştir. Atasözleri, ZAYABAATAR, D. ve Ş. ÇOIMAA (1999) *Mongol züir tsetsen ügün gurban myangan deej*. Ulaanbaatar., adlı çalışmadan seçilmiştir.

Erdemtei xün daruu
İx mörön dölgöön.
*Erdemli insan mütevazi,
Büyük nehir de durgundur.*

Duulsniğ xuraaval
Erdem bolno.
*Duyduğunu biriktirirsen,
Erdem (bilgi) olur.*

Olon tsetseg delxiin çimeg
Olon erdemted ulsın çimeg.
*Çok çiçek dünyanın süsü,
Çok bilgin de devletin süsüdür.*

Tsetsen said ulsın ezen³
Sain exner geriin erdene.
*Akıllı bakan devletin sahibi
İyi ev hanımı evin mücevheridir.*

Tsetsen sain tüşmel ulsın erdene
Xatan geriin erdene.
*Akıllı, iyi memur ulusun mücevheri
Akıllı kadın (prenses) evin mücevheri.*

İx med
Baga yar'.
Çok bil, az konuş.

İx med
Baga hel.
*Çok bil,
Az söyle.*

Zöv bolood ünün üg
Xurts xutgatai adil.
*Doğru ve gerçek söz
Keskin bıçakla aynıdır.*

³ Bu atasözünü Cengiz Han'ın söylediği bilinmektedir (Bkz. Çingel 1992: 156). Bu atasözündeki *tüşmel* tarihî memur ünvanlarından biridir.

Tsöön xel
İx bod.
Az konuş,
Çok düşün.

Xelsen üg möngö
Xeleeğüi üg alt.
Söylenen söz gümüş,
Söylenilmemiş söz altındır.

Xutgd neg mörtei
Üg myangan mörtei.
Bıçağın tek izi,
Kelimenin bin izi vardır.

Mesiin şarx edgedeg
Ügiin şarx edgedeggiüi.
Bıçak(kesici alet) yarası iyileşir,
Kelime yarası iyileşmez.

Bagş n' muu bol
Şav' n' muu.
Ustası kötü olanın,
Çırağı da kötüdür.

Xuvtsas biyeiin çimeg
Erdem uxaan' çimeg.
Elbise vücudun süsü,
Bilgi de aklın süsüdür.

Ööröoliig buruu gedeg teneg xöörxii
Ööriigöö zöv gedeg tsetsen xöörxii.
Diğerine haksız diyen aptal zavallı
Kendine haklı diyen akıllı da zavallıdır.

IV. 2. Aile ve Aile Bireyleriyle İlgili Atasözleri

Moğol atasözlerine bakıldığında, Moğollarda aileye ve aile büyüklerine, anne babanın öğütlerinin tutulmasının gerekliliğine ve aile içi ilişkilerde bağlılığa önem verildiği görülür.

Aavin surgaal alt
Eejiin surgaal erdene.
*Babanın öğütleri altın,
Annenin öğütleri mücevherdir.*

Aavıгаа санавал авгаа
Eejiigeе санавал нагатаа.
*Babanı özlersen amcana, halana
Anneni özlersen dayına, teyzene.*

Aavin ügüid axn' aav
Eejiin ügüid egçn' eej.
*Baba yokken ağabey baba,
Anne yokken abla anne olur.*

Tsetsen said ulsın ezen
Sain exner geriin erdene.
*Akıllı bakan devletin sahibi
İyi ev hanımı evin mücevheridir.*

Ürgüi xün baidaggüi
Ündesgüi mod baidaggui.
*Çoluk çocuksuz insan olmaz
Köksüz de ağaç olmaz.*

Sain bergen eej met
Sain ber oxin met.
*İyi büyük gelin anne gibi,
İyi(küçük) gelin de kız gibidir.*

Ürgüi xünii nüd noiton
Ürtei xünii övör noiton.
*Çocuksuz insanın gözü yaşlı,
Çocuğu olan insanın da kucağı ıslaktır.*

IV.3. Toplum ve İnsanî İlişkiler Üzerine Söylenen Atasözleri

Toplum hayatında mutlu yaşayabilmenin yolu, insanlarla iyi anlaşmak, hoşgörü sahibi olmak ve insana değer vermekten geçer. İnsanın değerinin, arkadaşlığın öneminin, gönül kırmanın çok kötü olduğunun anlatıldığı aşağıdaki atasözlerinde, Moğolların özellikle insana bakışı ortaya çıkmaktadır. Toplum hayatında mutlu ve başarılı yaşayabilmek için, insanlar arasındaki ilişkinin sağlam oluşturulmasının gerekliliği de bu atasözlerinde vurgulanmaktadır.

Zuun tögrögtei baisnaas
Zuun naiztai bai.
Yüz paran olacağına
Yüz arkadaşın bulunsun.

Neg ödör tanıltsaad
Myangan ödör nöxörlö.
Bir gün tanış,
Bin gün arkadaşlık yap.

Neg n' niitiin tölöö
Niit n' negiin tölöö.
Birisi toplam için,
Toplam da birisi içindir.

Xamtarç xiivees çanartai
Xanilj yavbal xöğjiltei.
Ortak iş yapmak kaliteli,
Arkadaşlık yaparak (yola) gitmek de neşelidir.

Xünii sainıg nöxörlöj medne
Morini sainıg unaj medne.
İyi insanı arkadaş olunca bilirsin,
İyi atı da binince bilirsin.

Taniltai xün talın çinee
Tanilgüi xün algın çilee.
Tanıdığı olan insan ova gibi,
Tanıdığı olmayan insan da avuç gibidir.

Sain xün yavsnaa
Muu xün idsnee.
İyi insan gittiğini,
Kötü insan yediğini anlatır.

Muu xün yaxır
Muu mod taxır.
Kötü insan sert (huysuz),
Kötü ağaç eğridir.

Xulgaiç xüni xutga xurts
Xudalç xüni xel xurts.
*Hırsız insanın bıçağı keskin,
Yalancı insanın dili keskindir.*

Xutgd neg mörtei
Üg myangan mörtei.
*Bıçağın tek izi,
Kelimenin bin izi vardır.*

Mesiin şarx edgedeg
Ügiin şarx edgedeggüi.
*Bıçak yarası iyileşir,
Kelime yarası iyileşmez.*
Mogoin xor şüdendee
Muu xüni xor zürxendee.
*Yılanın zehiri dışında,
Kötü insanın zehiri kalbindedir.*

VI.4. Sosyal Yaşamla İlgili Öğüt Verici Atasözleri

Sosyal yaşamda insanın iyi bir şekilde yaşayabilmesi için söylenmiş öğüt verici bir çok atasözü bulunmaktadır. Bu atasözlerinde en çok vurgulanan öge, insanlar arasında toplu yaşamının gerektirdiği kurallara uyulması gerekliliğidir. İyi insanın özellikleri, toplum içinde toplum ile birlikte yaşamının öneminin ve sosyal konularda da çeşitli öğütlerin verildiği atasözlerinden bazılarını aşağıda veriyoruz:

Jaaxan baygaagüi xün gej baidaggüi
Javar üzeegüi mongol gej baidaggüi.
*Küçük (Çocuk) olmayan insan olmaz
Ayaz görmeyen Moğol olmaz.*

Buruu sanaatai xüni dotor bul xar çuluu
Saixan sanaatai xüni dotor sar naran.
*Kötü düşünceli insanın içinde büyük kara taş
İyi düşünceli insanın içinde güneş ve ay vardır.*

Xevtsen xün xeel avna
Yavsan noxoi yas zuuna.
*Yatan insan göbekli olur,
Giden köpek kemik ısırır (bulur).*

Gants gazar suusan tsetsnees
Gazar bür yavsan teneg deer.
Sabit bir yerde oturan akıldan
Her yeri gezen deli üstündür.

Gantsaaraa baixad biyee şinj
Oluulaa baixad ügee şinj.
Yalnızken kendine dikkat,
Topluyken sözüne dikkat.

Gantsaaraa idsen gaxai targaldaggüi
Olnooroo idsen ogotno turj üxdeggüi
Yalnız yiyen domuz şişmanlamaz,
Toplu yiyen fare zayıflamaz.

Duudax neriig aav eej ögdög
Duursax aldrig ööröö oldog.
Çağrılacak ismi anne baba verir
Hatırlanacak şöhreti kendin bulursun.

Zaanı süül boloxoor
Ogotnin tolgoi bol.
Filin kuyruğu değil
Farenin başı ol.

Buruu zamaar budaa teevel
Butsaxdaa şoroo teene.
Yanlış yoldan pirinç taşırsan,
Dönerken toprak taşırsın.

Doloo xemj neg ogtol.
Yedi ölç, bir doğra.

Zalxuugiin gadad tülşgüi
Zalgidagin gert xoolgüi
Tembelin dışarısında yakıt olmaz⁴
Oburun evinde yemek olmaz.

Çix xudalç
Nud ünenç.

⁴ Çadırda yaşayan Moğolun kışın ihtiyacı olan yakıttan bahsedilmektedir.

*Kulak yalancı,
Göz sadık.*

*Narnaas ilüü gereltei züil ügüi
Namraas ilüü bayan uliral ügüi.
Güneşten daha ışınlu bir şey yok
Sonbahardan daha zengin dönem yok.*

*Namrın muu borootoi
Xavrın muu salxıtai.
Sonbaharın kötüsü yağmurlu,
İlkbaharın kötüsü rüzgârlı.*

*Muug büü mart
Sainıg büü muul.
Kötüülüğü unutma,
İyiliği kötüleme.*

*Oi mod urttai boginotoi
Olon xün saintai muutai.
Orman uzunlu kısalı,
Çok insan da güzelli kötülü.*

*Zalxuud oxınoo büü ög
Sogtuud morno büü ög.
Tembele kızını verme,
Sarhoşa da atını verme.*

*Buurlaas üg sons
Bolsnoos am xür.
İhtiyardan sözü dinle,
Pişmiş yemekten de mutlaka tat.*

*Sanaa negtiin zayad neg.
Hemfikir insanların kaderleri birdir.*

*Zaluu xünd surramj xeregtei
Xögşin xünd örgömj xeregtei.
Genç insana tavsiye gerekli,
İhtiyar insana da teveccüh gerekli.*

Duslıg xuraaval
Dalai bolno.
Damla birikince,
Deniz olur.

Xeree zuun jil xar
Xereg myangan jil xar.
Karga yüz yıl kara,
Zulüm bin yıl karadır.

Bolgoomjgüi emçees
Butsalgasan us deer.
Dikkatsiz doktordan
Kaynamış su üstündür.

Bolgoomçgüi yavdlaas tai tarina
Bolçimgüi yarianaas tsuu tarna.
Dikkatsiz olay felâket getirir
Dikkatsiz konuşma dedikodu yapar.

Boloogüi ideeg idex gej büü yaar
Bolovsroogüi yavdlıg xiii gej büü yaar.
Pişmemiş yemeği yemeye acele etme,
Kararlaştırılmamış işi yapmaya acele etme.

Boloogüi max idvel xodoodond gemtei
Boloogüi üg xelbel öört gemtei.
Pişmemiş et mideye zararlı
Kötü söz kendine zararlı.

Bolson ideenees büü zail
Bolşgüi xünii ügend büü or.
Pişmiş yemekten kaçma
Kötünün sözünü dinleme.

Bosoo giiçing zoçloxod berx
Busgadag moriig unaxad berx.
Ayaktaki misafire ikram etmek zor,
Huysuz ata da binmek zordur.

Böxiin deer böx
Eriin deer er.

*Güreşçiden üstün güreşçi
Adamdan üstün adam vardır.*

*Bulgarsan çuluu,
Butsaad bairandaa bagtaxgüi.
Sökülmüş taş,
Tekrar yerine konulmaz.*

*Buruu yumıg büü ömöö
Busdın yumand büü şuna.
Yanlışı kollama,
Başkasının malını kıskanma.*

*Büsgüi xünd arxi zoxixgüi
Büdüün güünd emeel zoxixgüi.
Bayanlara içki yakışmaz
Semiz kısırağa eyer yakışmaz.*

*Belgiin morını şüdiig üzdeggüi
Bergeniı orıg söxöj xardaggüi.
Hediye atın dişlerine bakılmaz
Gelinin yatağına bakılmaz.*

Yüzyıllarca aynı coğrafyada ve aynı kültür dairesi içinde yaşayan Türkler ve Moğollar arasında çok fazla ortak özellik görülmektedir. Dil, tarih ve kültür yönünden araştırılmaya muhtaç olan Türk ve Moğol milletlerinin atasözlerinde de yapı ve kültürel yönden ortak özellikler olduğu sonucuna varmanın yanlış olmayacağı kanaatindeyim. İleride bütün Türk ve Moğol hatta iki milletin aynı zamanlarda yaşadığı coğrafyada yaşamış olan diğer Altay soylu milletlerin atasözlerinin de araştırılması ve karşılaştırılması ile belki de ortak Altay atasözleri ortaya çıkarılacaktır.

Kaynaklar

- AKSOY, Ömer Asım (1978) *Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
ARAT, Reşit Rahmeti (1991) *Eski Türk Şiiri*, (2. basım), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
BARUTCU ÖZÖNDER, Sema (1991) "Maniheizt ve Budist Çevrelerde Türk Şiiri", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1991**, Ankara: 69-87.
BARUTCU ÖZÖNDER, Sema (2002) "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", **Türkler**, cilt 3, bölüm 18: 457-492.
ÇİNGEL, G. (1992) *Çingis Xaanı Tuxai Tovç Tailbar Tol'*, Ulaanbaatar.
DİLEK, İbrahim (1996) "Altay Türklerinin Atasözleri", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 1: 107-120.

- DOERFER, Gerhard (1996) "Zur Typologie Türkischer und Mongolischer Sprichwörter", *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988 (26 Eylül 1988-3 Ekim 1988)*, Ankara: TDK Yayınları: 123-127.
- Mongolın Nuuts Tovçoo* (MNT) (1990), Ulaanbaatar.
- Mongol-Türk/Türk-Mongol Tol' Biçig* (2000), Ulaanbaatar.
- ONG, Walter J. (1999) *Sözlü ve Yazılı Kültür*, İkinci basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1986) "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, Ocak 409: 43-80.
- TEKİN, Şinasi (1965) "Uygur Edebiyatının Meseleleri (Şekiller-Vezinler)", *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl II, sayı 1-2, Ankara: 26-67.
- TEKİN, Talat (1986) "İslâm Öncesi Türk Şiiri", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, Ocak 409: 3-42.
- TEMİR, Ahmet (1995) *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TIETZE, A. (1966) *The Koman Riddles and Turkic Folklore*, California.
- VIETZE, Hans Peter (1988) *Wörterbuch Mongolisch-Deutsch*, Langenscheidt.
- YURTBAŞI, Metin (1994) *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, Ankara.
- ZAYABAATAR, D. ve Ş. ÇOİMAA (1999) *Mongol züir tsetsen ügin gurvan myangan deej*, Ulaanbaatar.
- ZIEME, Peter (1991) *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang, Studien zur alttürkischen Dichtung*, Budapest: Akadémiai Kiadó.